

Lengyel András

Jamina

(Jegyzetek a betegágyból)

Nyolcéves koromban, 1958-ban költöztünk ki Jaminába. Addig a belvárosban, vagy ahogy akkor járta a szó: „a városban” laktunk, a Sztálin (1956 után: Tanácsköztársaság) úton, amely afféle főutca volt. (Korábban és később, így ma is: Andrassy út.) Mi a vasútállomáshoz közel, közvetlenül a laktanya mellett laktunk, egy viszonylag új – az ötvenes évek elején épült – szocreál bérházban. Masszív épület volt, lakásonként több szobával (egyet albérlőnek ki is tudtunk adni!), fürdőszoba stb. Egészeben nívós lakás volt ez, ha nem is vetekedhetett a korábbi korszak úgynevezett „polgári” lakásaival. A Jaminába való költözésünk szüleim házasságának (egyik válságával függött össze – új hely, új élet lehetősége, vélte anyám. A lehetőséget (s a „hivatalos”, a külvilágnak szánt indoklást) az adta, hogy apám a téglagyárban dolgozott, s rá mint jó szakemberre, a gyár sokszor munkaidőn túl is számított, előny volt, ha könnyen és gyorsan el tudták érni. Az új lakás pedig éppen a téglagyár főbejáratával szemben épült: a gyárkapu az Orosházi út (voltaképpen országút) egyik oldalán, lakásunk pedig a másik oldalán volt – egy ugrás távolságra. (Amikor 1983-ban apám fiatalon, élete ötvenhatodik évében meghalt, a gyárkapunál lengő gyászlobogót én saját erkélyünkről néztem, a látványért ki sem kellett mozdulnom otthonról.)

A Jaminába való költözés mindazonáltal, ma már világosan látom és tudom, társadalmi státusunk (s környezetünk) egyféle süllyedését jelentette. Jamina – hivatalos, de senki által nem használt nevén: Erzsébethely – ugyanis Békéscsaba prolinegyede volt – hivatalosan persze csak „V. kerület”. S Jamina, mint neve is árulkodik róla, erősen „tót” dominanciájú városrész volt. Csaba, a „város” többféle hagyomány keveredését mutatta, laza eklektikában, Jamina karakterét azonban az agyagipar adta meg, centrumában a nagy és nagyon sok embert foglalkoztató téglagyár állott. A gyár neve hivatalosan Békés Megyei Téglá- és Cserépipari Vállalat volt (munkakönyvemnek első bejegyzésében is még ez a név szerepelt!), de mindenki csak *Bohnékként* emlegette. Az agyagipar csabai meghonosítója ugyanis a Bohn család volt, a gyár az államosításokig az ő tulajdonukban is maradt, s a gyár, bár 1958-ban már rég állami kézben lévő, „szocialista” vállalként egzisztált, jóval többet jelentett, mint egy átlagos gyár. S nem csak azért, mert a kerület igen sok lakójának kenyere ehhez az üzemhez kötődött, de azért is, sőt elsősorban azért, mert „Bohnék” – mindannak révén, ami a gyár köré szerveződött – életformát és kultúrát is jelentett. Az egész helyi prolivilág életformáját

és (ezt nagyon kell hangsúlyozni!) saját, ebből az életformából kisarjadó, speciális kultúráját a gyár teremtette meg. Részben a Bohn család tudatos, saját érdekeik szerint alakított „szociálpolitikája” mentén, részben s döntően a kemény szociológiai realitások ereje és dinamikája által. (Az államosított, „szocialista” vállalat léte mindezt gazdagította és – néhány lényeges ponton – finomította, de radikálisan nem változtatta meg, nem is tudta volna. Aki bérmunkás, az bérmunkás itt is, ott is, és mondjuk, a nyers téglá „elszedése” a futószalagról, vagy a kiegészített téglá kihordása a forró kemencéből, az mindig embert próbáló, s az életformát meghatározó munka. Aki e körülmények között él, az munkája végeztével, még ha érdekelné is, nem Kant vagy Hegel olvasására van kondicionálva. Ismereteit is, szórakozásait is szükségképpen más forrásokból meríti, és más tartalmaktól elégül ki. A téglagyári munkás, ellentétben a hajdani brit középosztály tagjaival, nem „szabadidős osztály” tagja.)

Magyarán: olyan világ volt ez, amely a kívülálló számára csak furcsa, „érthetetlen”, egzotikus világként mutatkozott meg, de saját, nagyon kemény törvényszerűségei határozták meg. S aki e világba belekerült (oda született, vagy csak belesöpöppent hosszabb-rövidebb időre), az nem maradt e világtól érintetlen. Egész (további) életét így vagy úgy meghatározta. Maga alá gyűrte vagy lázadását váltotta ki. Belőlem például a szolidaritás érzületét hozta fölszínre. Az odatartozás föl nem számolható élményét – jóllehet én osztályt válthattam, és egy ismeretgyarapító és -továbbadó professzió életformáját élhettem felnőtt életem csaknem egészében. (Lelkiekben ma, öregen és betegen, ismét „jaminainak” érzem és tudom magam, bár ha Csabára látogatok, Jamina „határánál”, a vasúti sínek innenső oldalán, a vasúti temetőnél, ahol szüleim sírjai vannak, megállok. Már nincsen hová „hazamennem”, az én Jaminám már a múlté...)

*

Lakásunk egy kétemeletes, ugyancsak masszív szocreál bérház első emeletén volt: Orosházi út 43. I. emelet 16. (A cím később, amikor házunk és az országút közé utólag egy új épületet emeltek, megváltozott, a ház az országútról nyíló kis utca, a Toldi utca nevét kapta meg.) A ház, amelyben mi is laktunk, nem spórolt az anyaggal: erős, masszív falak, s mivel ezt a téglagyár a saját dolgozóinak építtette, a tervezés igyekezett „korszerű” lakásokat kialakítani: másfél szoba, konyha, vécé, fürdőszoba, sőt viszonylag nagy spájz, a villany és a víz bevezetve. A konyhában sparihert, a szobákban cserépkályha, mindkettő jó, de munkaigényes tüzelési forma. (Később mindez gázfűtésre lett kicserélve.) Egyszerre jelentette a „modern” igényekhez való alkalmazkodást, a civilizatorikus előrelépést és a szűkösség tudomásulvételét. (Nem ártott volna például, ha egy vagy két szobával nagyobb lett volna a lakás – de ez az építtetőnek jelentős többletkiadásként jelentkezett volna.) Mi, a lépcsőházba feljőve, a lépcsőházból nyíló folyosó végén kaptunk lakást. A folyosón négy lakás helyezkedett el, négy téglagyári dolgozó és családja számára. Sorrendben: Piatkóék, Domokosék, Dudásék és mi. A négy család négy különböző társadalmi képlet megtestesülése volt, a négy családot csak két dolog kapcsolta össze: a téglagyárhoz való tartozás és valami ki nem mondott, de mégis létező privilegizáltság: Piatkó tisztviselő volt, Domokos

gépkocsivezető (felesége is gyári munkásnő), Dudás Gyuri exfutballista, aki a sportbeli érdemeiért kapott átképzési lehetőséget, s lett szakmunkás, apám pedig – mint sokoldalú, kitűnő szakember, afféle téglagyári munkásarisztokrata. (A ház, amelyben összesen huszonnégy lakás kapott helyet, voltaképpen a szociálpolitika gyári kirakatintézményeként szerepelt. A gyár valamennyi dolgozója számára nem tudtak volna ilyen körülményeket biztosítani. Ahhoz az erőforrások nem álltak a gyár rendelkezésére.) A ház többi lakója, mutatis mutandis, hasonló képletet mutatott. Az egyik lakó például egy Gyucha nevű, ugyancsak exfocista volt, akinek presztízséből, bár már nem játszott, egy jó új lakásra még futotta. (Lánya, Éva ugyancsak sportoló lett, magyar bajnok, és válogatott tornászként többre vitte, mint apja, aki csak NB III-as futballista volt.)

A mi folyosónk szociológiája önmagában is érdekes, és sok mindentről árulkodik. Az első lakást bérlő Piatkó, mint mondtam, tisztviselői munkakörben dolgozott, felesége egy nagy hangú és nagy fenekű cigány nő, a maga temperamentumával éles ellentéte volt magas, fess férjének. Utólag sem tudom elképzelni, hogy hogyan jöttek össze, de összejöttek. Fiuk Laci, égedelem rossz gyerek volt, „nevelhetetlen”. Gimnazista koromban, némi fizetség fejében én „korrepetáltam” – és a srác rám hallgatott is. (Utóbb versenyszerűen bokszolt, de valamiért börtönbe került. Tartósan sehová sem tudott beilleszkedni.) Domokosék más képletet mutattak. A férj, mint említettem, gépkocsivezetőként dolgozott, de rendszeresen ivott, s idővel egyre jobban és egyre többet. Részegen nagy magánszámokat adott elő, ilyenkor dőlt belőle a butaság. Felesége, Eszti, téglagyári segédmunkás volt. Lányuk, ugyancsak Eszti, már gimnáziumba járt, majd valamilyen mezőgazdasági főiskolát végzett. Inkább szorgalmas volt, mint okos, és öccse, Feri – nekem játszótársam – is nem eszével, inkább mozgékonyásával, elevenségével tűnt ki. (Később ő is gépkocsivezető lett, mint apja.) De érdekes módon nekik előbb volt tévéjük, mint nekünk. Ők ambicionálták a tévévásárlást. Jó néhány focimeccset (s néhány filmet is) náluk néztem meg. Dudásék helyileg is, érzelmileg is közelebb álltak hozzám, hozzánk. Gyuri, mint volt focista, jó néhány sporttörténeti érdekű fotót ajándékozott nekem. Az Aranycsapat, Puskásék fotóját éppúgy tőle kaptam, mint az Agyag (s Jamina) különböző korszakban szereplő csapatának sportképeit (AMTE, Agyagipar stb.) – ez utóbbiak némelyikén, játékosként Gyuri is szerepelt. Én stoplis focicipőt is nála láttam először közléről. Egy öregfiúk meccsre készülve megmutatta cipőjét, kézbe vehettem stb. Nagyon rendes, jó szándékú, kicsit naiv ember volt. Utólag tudatosult bennem, hogy felesége, Erzsi, aki a legjobb alakú, legcsinosabb nők egyike volt, akit valaha láttam, voltaképpen a focista privilégiumait jelképezte (éppúgy, mint az új lakás, a könnyen megszerezhető szakmunkás-bizonyítvány stb.) S mit mondjak? Amikor Erzsi bugyiban, melltartóban megjelent a folyosón, ez óhatatlanul mozgásba hozta a kamaszfantáziákat, izgató látvány volt. Máig őrzöm emlékezetemben. Lányuk, Cuni, akit olykor az én felügyeletemre bíztak, később, nagylányként sem volt olyan csinos és dekoratív, mint az anyja. Sajnáltam Gyurit, de érthetőnek tartottam, hogy Erzsi, amikor a kiöregedett focista varázsa és presztízse elmúlt, olykor „félrelépett”. Már nem voltak egyenértékűek. Amikor Erzsi férjhez ment, Gyuri, a focista még jó partinak számított az iskolázatlan jaminai munkáslánynak. De az érdektelenné váló,

immár semmiben ki nem tűnő férj már elvesztette vonzerejét. Ám nem váltak el, mert ez akkor s ott még nem volt divatban...

Ez az egészében véve kisszerű, csillogás nélküli, szürke élet, amely a folyosót (is) jellemezte, a mögötte meghúzódó kis privilégiumok ellenére, mind anyagiakban, mind kulturális nívóban, meglehetősen kevés változatosságot mutatott. Nem a társadalmi elit, hanem a legmélyebb szintről már fölemelkedett, de még mindenestől a „lentic” világához sorolhatók élete volt ez. S mégis: a ház a környék számára a „palota” volt! Bármily hihetetlen, a kétemeletes, minden építészeti eleganciát nélkülöző szocreál épület a környék lakói számára irigylésre méltó állapotot tükrözött, s a benne élők – árulkodó módon – a „palotabeliek” voltak, afféle privilegizált, kiváltságos réteg. Az ő szemükben én is már-már „úri gyerekek” számítottam. (Akkori és mai értékítéletem szerint is: alaptalanul. Amit ők irigyeltek, azt én szegénységként éltem meg.)

De honnan, milyen nézőpontból látszott a mi házunk „palotának”? Ami megdöbbentő: *volt* ilyen nézőpont, s ami súlyt ad e felfogásnak, a palotaálláspont megfogalmazóinak a maguk szempontjából igaza is volt. A mi házunkra merőlegesen ugyanis ott sorakoztak az úgynevezett „kislakások”. Ezeket még Bohnek építtették a munkásaiknak, a gyári, „privát” szociálpolitika jegyében. S ezek csakugyan kis, földszintes lakások voltak, komfort nélküli, nagyon „egyszerű” lakások. Téglá és cserép volt a gyárban bőven, tervezésük, ha volt, sem okozott gondot. Gyorsan föl lehetett építeni ezt az igénytelen sorlakást. Vécé, fürdőszoba persze nem volt bennük, a klozet a lakásokon kívül lett elhelyezve, és több lakás lakói jártak egyre-egyre. A Bohn-féle szociális kislakások azonban így is segítséget jelentettek. Fedelet adtak a munkásaik fölé, s enni, inni, aludni stb. lehetett bennük. Mi több, gyerekek generációi születtek és nőttek föl itt. Tartósan éltek itt emberek. Belakták a tért, ami számukra adatott. A kötélén száradó ruha, a háztetőn sorakozó kovászos uborkás nagy üvegek, s hasonlók jelezték ezt. Annak, akinek addig nem volt hajléka, ez *otthon* jelentett. De az igényszinteket nagyon alacsonyan fixálta, s behatárolta az élet nyújtotta lehetőségekről alkotható képet. A világgép tengelyében a gyár és a kislakás helyezkedett el, minden más csak ezekhez viszonyítva formálódott ki. S ezeknek a lakásoknak a gyereknépe – az én játszótársaim – „palotának” látta és mondta a mi házunkat. Amely az ő lakásaikhoz mértén kétségtelenül nagy és magas épület volt (két emelet!) olyan infrastruktúrával (például vécé, fürdőszoba), amely nekik nem adatott meg. És amely irigylésre méltó volt. (A ház palotaként való meghatározását a gyerekek persze nem maguk találták ki, otthon, családi körben hallották: ez volt a kislakásbeliek reflexiója a földből kinövő és a környék képét automatikusan átalakító „hatalmas” építményre.)

Az egészben a legszomorúbb és leginkább szívet fájdtató persze az volt, hogy én a nyolcéves koromig tapasztaltak alapján is tudtam, a mi házunk bizony semmiképpen nem érdemelte ki a palotaminősítést. S bármennyire civilizatorikus fölényben volt is a kislakásokkal szemben, a mi körülményeink is a szűkösség jegeit mutatták. Mi is a szegénység világához tartoztunk.

S hogy ez nem utólagos visszavetítés egy későbbi, összetettebb horizontról, azt az udvari, közös térben való élet megmutatta. A „palota” mögött ugyanis egy

nagy, grundszerű szabad tér, az „udvar” terült el. Ezt a szabadságot biztosító teret a ház, a rá merőlegesen elhelyezkedő kislakások, a házzal szemben a már használaton kívüli alkalmi építmények, pl. disznóólak sorozata, a kislakásokkal szemben pedig a Toldi utca határolta be. Ez a grund – ilyesféle lehetett a Molnár Ferenc regényében életre keltett Pál utcai fiúk grundja is! – a szabadság multifunkcionális tere volt. Idesereglettek a környék gyerekei, sőt nemritkán a felnőttek is. Itt zajlottak naphosszat a focimeccsek, ha már pár gyerek összesereglett, s ha volt labda. (Nem mindenkinek volt labdája, a labda birtoklása tekintélynövelő adottságnak számított.) Olykor, tűző nyári napokon is, egész nap folyt a focizás, úgy kellett fölimádkozni bennünket egy-egy szelet zsíros kenyér elfogyasztására, majd estefelé mosdásra stb. Itt, e grundon külső tekintély nem számított, itt csak az ügyesség, mozgékonyosság, a pályán való látás, rövidre fogva, a focitudás számított. S az értékrend halálos pontossággal mindig ki is alakult. (A csapatokba való játékosválasztások során ez szépen megmutatkozott. Többen a legjobbak közül igazolt játékosok is lettek.) De nem csak fociból állt a világ, sokféle egyéb játék is folyt itt. Az alkalmi nagy eszmecserek, a trécselés éppúgy zajlott, mint – horribile dictu – a valami semmiségen összekapók testi megmérkőzése (értsd: verekedése), majd a mindig bekövetkező megbékélés rítusai. E grundon (az „udvarban”) a legteljesebb demokrácia uralkodott, az itt folyó élet „olvasztótégelyként” működött, itt akár palotabeli, akár kislakásbeli voltál, közösséggé szerveződöttél. Informális tekintélyek persze kialakultak itt is, de a tekintély, amit kivívtál magadnak, nem privilégiumszerű volt, s nem a honnanjöttségéből, pláne nem családod viszonylagos tehetőségéből fakadt. A tekintélyt ki kellett érdemelni. S e közösségben hamar kiderült, azonos csónakban evezünk. Akár palotabeliek, akár kislakásbeliek vagyunk. A jobban vagy gyengébben eleresztettség nagyon viszonylagos volt. Igazi „gazdag” a gyerekek között nem akadt.

A különbségek, mert különbségek azért mutatkoztak, más természetűek voltak. (Erről később még szólnom kell.) Én igazában ezen a grundon lettem „jaminai”. Gyerek társaimon (és az ő szüleiken) keresztül ismertem meg ezt a világot a maga mélységében és emberi bonyolultságában. Mert itt, játék közben, ha sejtelemszerűen, „homályosan” is, már mindazok az alapviszonylatok érzékelhetőkké váltak, amelyeknek kemény szociológiáját csak utóbb, konkrét szituációkban tapasztaltam és értettem meg. A nagy tanulási folyamat alapjait az én életemben ez a grund rakta le. Ez adott érzelmi mélységet hosszan gyarapodó ismereteimnek.

*

Mindennek a centrumában a gyár állott. Legszívesebben azt mondanám, hogy „mindenki” a gyárban dolgozott, de ez persze ténybelileg nem lenne igaz. A gyár sok embert foglalkoztatott, s a családtagokkal ez már igen nagy populációt jelentett, de nem mindenkit. Viszonylag sok kis egzisztencia is létezett a gyáriak körül, életformában, kapcsolatrendszerben a gyáriak közé keveredve – s összefüggő tömböt nem alkotva. Játsszótársaim közül például „Réce” apja, egy Rétlaki nevű úr iparosmester volt, nekik a Toldi utca végén kis kertesi családi házuk is volt. Vagy az Orosházi út és a Toldi utca sarkán, saját házban egy fuvaroscsalád lakott. Saját lovaik, kocsijuk is volt, azzal fuvaroztak – ők úgyne-

vezett maszekoknak számítottak. A gyáriakhoz képest jelentős jövedelemmel, sőt felhalmozott vagyonnal. A fiuk korombéli, nagydarab, erős srác, hamar bevonódott a munkába. Én még tanultam, amikor ő már keményen dolgozott, s talán ezzel is összefüggött, hogy erőszakos, verekedős természete is hamar nyilvánvalóvá lett. Brutális alakként ismertem meg, a gyengébbeket megverte, engem is, szinte csak sportból. De volt a közelben egy másik gyár, a kenyérgyár is, számos dolgozóval. A téglagyár területén pedig, közel az úthoz működött egy bolt is – én oda jártam tejért. S mivel a bolti személyzet nőkből állott, reggelente a nagy alumíniumkannákban érkező tejet mi, vásárlók segítettük bevinni a nőknek. Ők azután kis alumíniummércével mérték ki a tejet a mi tejeskannáinkba. (Akkor a műanyag zacskós tejértékesítés még nem dívott, sőt az üveges tej is csak később lett szokássá.) De működött a közelben kocsmá is, a *Jobb mint otthon*, saját személyzettel, csapossal stb. Mi több, a finomabb igények kielégítésére presszót is üzemeltettek arrafelé. Megint csak saját személyzettel, kávéfőző nővel, felszolgálókkal stb. Az ilyesféle kis egzisztenciákból, részletekben, összeállt egy már megfogható, nem téglagyári társadalmi csoport is. Persze, így vagy úgy, ezek is többnyire a gyáriakkal szimbiozisban éltek életüket – őket, a gyáriakat szolgálták ki. A kocsmának és a presszónak természetesen eltérő látogatóköre volt. A presszó egyik törzsvendége például egy kiöregedett zsoké volt, kövér barátjánőjével. Keveset fogyasztottak, inkább csak ücsörögtek és beszélgettek, de ők „alább nem adhatták”. A régi rangot legalább így próbálták őrizni. S a gyáriak és a kisegzisztenciák közötti résekben érdekes emberek tűntek föl. Zsibrita Matyi bácsi például szobafestő volt, soha nem tudtam meg, hogy maszekként dolgozott-e, avagy csak „fusizott” gyári alkalmazása mellett. Mindenesetre ismerte szüleimet is, s ők mindig vele dolgoztattak, sok-sok éven át. Mindig a legnagyobb megelégedésre. (Lánya velem egykorú, orvosnő lett – tehetsége, szorgalma, s nem utolsósorban apja ambíciója és áldozatvállalása révén.) A kisegzisztenciák, amennyire átláttam helyzetüket, a szolgáltatóipar köréből rekrutálódtak.

A téglagyár közszájon forgó neve azonban nem véletlenül vált szimbolikussá. Amikor Bohnékként emlegetik (s csaknem mindenki így emlegette), akkor abban benne volt a gyár múltja, sokrétű – az agyagipari termelésen messze túlmutató – funkciója stb., bár az elnevezés jogilag már nem stimmel: a Bohn családnak már nem voltak tulajdonosi jogosítványai. De – s ennyiben kiérdemelt volt az elnevezés – a gyár sokrétű funkciója még a hajdani tulajdonos alatt formálódott ki és alapozódott meg. A gyárnak már akkor is volt például futballcsapata (a legenda szerint ez a csapat legyőzte például az Európában turnézó uruguayi válogatotatot!). Munkáslakásokat épített, saját szociálpolitikája volt, jelentősen befolyásolta munkásai életét. Azaz a munka mellett életforma-alakító szerepet is betöltött. S ez az életforma-alakító szerepkör az úgynevezett „szocializmus” éveiben csak tovább erősödött. A „munkásállam” legitimitása ugyanis a munkások emancipációján állt vagy bukott, s ezért valamit tenni is illett. (Természetesen sokkal kevesebbet, mint amennyit jó lett volna.)

Mindenekelőtt: a gyár sok és biztonságos munkahelyet adott. A szűkösség keretein belül a munkahelyek stabilak voltak – több, egymást követő generáció számára. S erre a stabilitásra lehetett építeni. A munka nehéz, s nem túl bősé-

gesen dotált, de létbizonytalanság, az állásvesztés réme senkit nem fenyegetett. A gyár sok és sokféle embert fel tudott szívni – különösebb szakképzettség nélkül is. Pontosabban: olyanformán, mint a paraszti élet is. A munkának természetesen voltak fogásai, amelyeket meg kellett tanulni, de ez nem a formális iskolázás eredményeként alakult ki, hanem belenevelődés során. Sokan gyerekként kezdték pályájukat a gyárban: a tréfás, ironikus mondás szerint ők a gyárban – azaz Bohnéknál – születtek. S ahogy emberesedtek, beletanultak, belenevelődtek a legkomplikáltabb, legnehezebb munkába is. A gyerek eleinte még csak pudligár volt, afféle váltóátállító, szaladgáló segéderő, majd fokozatosan ebbe is, abba is beletanult. Egyre nehezebb és egyre komolyabb munkába. Némelyik munkakör ugyan nagyon nehéz volt, elsőrendű fizikumot igényelt, de „meg lehetett szokni”. S a téglá- és cserépgyártás technológiai folyamata elég sokrétű volt ahhoz, hogy sokféle embernek, például gyengébb fizikumúaknak, nőknek, sőt akár testi hibásaknak is munkát tudott adni. Ismertem olyat, aki csípőficama ellenére is fontos feladatot látott el a kötélpálya kezelőjeként, vagy púpos volt stb. A munkakörök egy része természetesen szakképesítést igényelt (a termelést irányító mérnökök, a karbantartó szakmunkások ilyenek voltak), s bizonyos, adminisztratív gyakorlatot igénylő munkakörök esetében (irodisták, raktárosok, hasonlók) nem ártott az érettségi sem. De saját tapasztalat alapján mondhatom, hogy az egyik legjobb raktáros egy olyan ügyes, talpraesett fiú volt, aki a szíve miatt a nehéz fizikai munkát már nem bírta, ám érettségije hiányát ellensúlyozta éles, természetes esze, talpraesettsége. Patriarchális viszonyok uralkodtak, a csökkent munkaképességűek is találtak valamilyen munkát, nem eresztette el kezüket a gyár. A vezető garnitúra tagjai között voltak simlisek, akadtak stiklik is, az „irodisták” sem mindig álltak a helyzet magaslatán, de az érvényesülő patriarchális szellem sok problémát elsimított. Az én időmben a gyár élén egy munkásból lett igazgató, Berki László állt. Ő nem a téglagyártást tanulta ki, korábban szobafestőként dolgozott, és közvetlen termelésirányító sohasem tudott volna lenni. De puritánsága, erkölcsi intaktsága, embersége jótékonyan befolyásolta a gyár életét. Sokévi igazgatóság után is csak egy kis, kertes családi házra tett szert, semmi többre. Igaz, a háza körüli szerelést és más munkákat olykor a gyár szakembereivel, például apámmal is csináltatta, ám honorálta is őket. Nem nagyképűsködött, emberszámba vette őket. A modern vállalatvezetési paradigmának mindez természetesen aligha felelt volna meg, de – hogy, hogy nem – a gyár mégis meglepően hatékony tudott lenni. Nem csak *pro forma* működött, de az ország téglá- és cseréptermelésének nagyon nagy százalékát itt állították elő. A gyár életforma-alakító is tudott lenni. Nem csak munkahely volt, nem csak termelő üzem. Az élet legkülönbözőbb területein jelen tudott lenni, és lehetőségeket biztosított dolgozói, sőt Jamina lakói számára is.

A gyárban és a gyár körül kibontakozó kultúra persze úgynevezett „populáris kultúra” volt, szórakozás és szabadidő-eltöltés. Mondhatnám azt is, prolikultúra, ott s akkor. Voltak természetesen átképzési tanfolyamok, továbbképzések, munkavédelmi megfontolásokat szolgáló ügyek, de a gyár életforma- és kultúraalakító szerepe ezeknél jóval szélesebb körű volt. Néhány markáns vonulat utólag is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Igen fontos szerepet kapott például a sport, annak mind aktív, mind passzív („fogyasztói”) formája.

Az első számú sport természetesen a foci volt. A gyár saját labdarúgócsapatot tartott fönt, amely AMTE (Agyagipari Munkás Torna Egyesület), majd a csabai sport átszervezési kísérlete után egyszerűen Agyagipar néven működött. Amikor a gyári csapatot összevonták a város legrangosabb egyesületével, az Előrével (amely utóbb az NB I-ben is sokszor szerepelt és válogatott játékosok sorát adta a magyar labdarúgásnak), a jaminai foci egy pillanatra padlóra került. De a saját klub iránti igény oly erősnek bizonyult, hogy a gyárnak és Jaminának újra lett saját csapata is. Olyan, amilyen, de saját csapat lett. Azok az idősebb játékosok, akik már nem értek be az összevonás utáni elit csapatba, néhány, már-már visszavonult játékoskal és sok fiatallal, köztük tizenhat, tizenhét, tizennyolc évesekkel kiegészülve, újrakezdték a csapatépítést, a fölfelé kapaszkodást. A megye I-ben stabilizálták is helyzetüket. Sokunk számára ez volt „a” csapat. A pálya adva volt, az öltözőépületet, szertárat, lelátót a gyár saját anyagból (tégla) és saját erőből megoldotta. Egy szertárosi állásra is futotta, így biztosítva lett a szerelés mosása, a cipők rendben tartása, új szerelések beszerzése. (Még a női kézilabdásoknak is jutott hely a pálya infrastruktúrájában.) Jamina mindig jó tehetségnevelő volt (az én időmben két kölyökcsapatra is futotta, az érettebb ifisták pedig mindjárt az első csapat körül találták magukat), így a csapat hamar összeállt. Az öregebbek, mint például a már harminchetedik éve körül járó Bielik Jani, a valamivel fiatalabb Farkas Gabi, vagy a már visszavonult, de foci nélkül meglenni nem tudó Uhrin Gyuri, megadták a csapat gerincét. Az egyesült csapatból visszajött az idősebb Mitykó, akinek öccse is csatlakozott a társasághoz. Hozzájuk társultak nagyon tehetséges fiatalok, például Márta Patyi, Urda s mások. Összességében nagyon jó, karakteres csapat állt össze, nem véletlenül. Az „öreg” Bielik például fiatalabb korában hosszú ideig játszott az akkor még nagyon erős magyar másodosztályban, Farkas Gabi az NB I-ben is bemutatkozott, a fiatalok közül pedig Márta nem sokkal később NB I-es játékos lett. (Csabáról az akkori magyar sztár csapat, a Vasas vitte el, utóbb játszott az MTK-ban és a Dunaújvárosban is.) Kitűnő fölépítésű, gólerős játékosként már tizenhat-tizenhét évesen a felnőttek között játszott. Urda („Csubi”) afféle Sándor Csikar-alkat volt, s nem mellékesen az első békéscsabai NB I-es csapat bal hátvédjének a fia. A jaminai foci szerepe a mai szórakoztatóipari szemlélettel nem érthető meg. Az Agyagipar – „Agyag” – meccsein persze a szórakoztatás követelményének is eleget tettek – a nem túlzottan változatos hétköznapiakat színezték, gazdagították ezek a programok. De emellett sportolási lehetőséget teremtettek – ezek a játékosok még a játék örömeért játszottak (nem „meccseltek”, mint a maiak, hanem csakugyan játszották a focit), élvezték a mozgást, saját tehetségüket, magát a játékot. Pénzt nem kaptak a fociért, legföljebb némi munkaidő-kedvezményt, s azzal sem mindenki élt. S példájuk, a csapat léte vonzeróként hatott a grundok gyerekeire. Kimondva-kimondatlanul ott lebegett a srácok előtt, hogy ők is követhetik a „nagyokat”, ők is „igazolts játékosok” lesznek majd. Mindez azonban csak az egyik dimenzióját világítja meg a helyi focinak. A csapat szociológiai szempontból identitásképző közösség volt. A csapat akár győzött, akár kikapott, a „mi” csapatunk volt, min-

ket reprezentált, velünk azonosítódott. A külvilág számára is érzékelhetővé tette, hogy vagyunk, és a csapatban is, a csapat mögött is, (a nézőtérén is), a közvetlen környezetben is a „mi” közösségünk ad életjelt magáról. Itt nem társadalmi hierarchia, nem a vagyon, a „hatalom” ereje érvényesül, hanem a szabad játékba önmagát megnyilvánító tehetség hierarchiája. Rangodat az adta meg, ha jól fociztál, ha valami olyasmit tudtál a pályán megcsinálni, ami a te legszemélyesebb sajátod volt, s a csapatot, azaz minket erősített. Egy mozdulat eleganciája és/vagy hatékonysága, a gólt eredményező nagy villanás, vagy éppen a csapat érdekében végzett „robotolás”, ahogy akkoriban mondták, a „zongoracipelés” stb. tekintélyt, külső hatalmaktól független tekintélyt osztott ki közöttünk. Mert természetesen, az együvé tartozás révén, Márta Patyi gólerőssége, Molnár Lajos eleganciája, Bielik Jani jól időzített szerelése, s az azokat követő térátölelő, támadást indító, negyven-ötven méteres passzai, Karadi Feri fürgesége és óriási „lökete” stb., stb. a mi önérzetünket erősítette. A csapat léte minket tett láthatóvá, minket – a mi létünket – igazolta, a mi egyediségünket, világban létünket dokumentálta. A csapat léte szociológiai realitás volt, és ugyanakkor életünket erősítő, pozitív illúziók folyamatos képződéseként írható le. Jóval több, mint „sport”, mint testedző rutin, s minősítetten több és fontosabb, mint szórakoztatóipari megnyilvánulás. A fociban nemcsak az életforma alakítóját kell látnunk, hanem a kódolt társadalmi eszmény speciális formában való kifejeződését is. Az ember – méghozzá a nehéz körülmények között élő ember – szabadságvágyának, önemancipációs kísérletének az adott körülmények között csaknem egyedüli lehetőségeként kínálkozó formája volt ez. Kollektív önmegnyilvánulás, kollektív önerősítés.

A sport és a szórakozás dimenziójában persze nem a foci említendő egyedül. Ebben a téglagyári világban volt más is – ha a foci súlyát és összetett szerepét nem is überolta egyik sem. Kettőt itt is érdemes megemlítenem, mint Bohnékhoz kötődő szórakozási formát. Az egyik a motorkerékpáros terepverseny. Ennek helyszíne a téglagyári agyagbányák voltak. A téglagyártáshoz szükséges agyag kitermelése után ugyanis nagyon sok bányató maradt vissza, s a tavak között, a tavakat egymástól elválasztó dimbes-dombos földnyelvek „ideális” körülményeket szolgáltatottak a terepversenyekhez. Ezeket a földnyelveken alakították ki a motorversenyek pályáját, terepét – nehéz, embert és gépet próbáló terep alakult így ki. A nehéz pályaviszonyok egyszerre tesztelték a motorkerékpárok teljesítőképességét és a versenyzők tehetségét, fizikai állóképességét, ügyességét, mindazt, amit egy ilyen versenyfésülés megkövetelt a versenyzőktől. Maga a verseny nagy attrakciónak számított, népes közönség előtt. S ami az egészet érdekessé tette, ez a verseny a bányagödrök körül rendszeresen ismétlődött. A regionális verseny súlyt és jelentőséget is adott az egésznek. A technika és az emberi ügyesség ilyen próbája mindig nagy érdeklődést keltett. Egy-egy sikeresebb versenyző, mint például az ide rendszeresen visszajáró „Varesz” (hivatalos neve, azt hiszem, a Varga lehetett, de mindenki csak Vareszként emlegette) igazi közönségkedvenc lett. Neki már saját legendaköre is közszájon forgott. Azt beszélték például róla, hogy az autóval is barátságban volt, s egyszer az őt valamilyen közlekedési vétéség miatt üldöző rendőrök elől két keréken szlalomozva menekült el. (NB: a két

kerék itt nem a motorkerékpár tartozékaként szerepelt, hanem a személygépkocsikhoz tartozott. Csak a négy kerékből az ő stílusa következtében kettő érintkezett egyszerre az úttal. S ami mindezt pikánsá tette, ez az üldözéses „verseny” Békéscsaba belvárosában zajlott. Maga volt az élő renitencia.) Hogy igaz volt-e ez az eset, nem tudom, a motorkerékpár-verseny iránt érdeklődők körében ez a legenda mindenesetre élt. S ami biztos, Varesz csakugyan nagyon értett a technikai sporthoz. A bányagödrök körül zajló versenyek persze nem csak az emberi ügyesség tisztelőit kötötték le – kielégítették a technikai érdeklődésű nézőket is.

S e versenyeknek volt légköre, hangulata. Máig él bennem a rítus élménye: amikor a győztes, koszorúval a nyakában, még egyszer, de immár lassan, lépésben, afféle tiszteletkört produkálva, végighajtott a versenypályán, s az egész verseny rituáléjának esszenciáját adta. Ez a győztes jutalomjátéka, a közönség előtti tisztelgése és – egyben repeta volt a versenyből. Immár harmóniába rendezett, nyugodt mozgással.

Hasonlóképpen fontos, ismétlődő esemény volt a bokszolók csapatbajnoksága is. A helyszín e vonatkozásban a gyár nevezetes (s multifunkcionális) kultúrterme volt. Ilyenkor felállították itt a ringet, az öltözőket, a kiszolgálóhelyiségeket, a közönség, a szép számú közönség elhelyezkedett, és várta az attrakciót. Egy-egy meccs háromszor háromperces menetből állt, a bokszolók nem meztelen felsőtesttel, hanem ujjatlan trikóban léptek szorítóba. A közönség nemcsak az öklözőket és a mérkőzést látta, hanem a pontozóbírókat is, nem beszélve a versenyzők körül foglalatostkodó edzőkről. Az edzők szerepéhez tartozott, hogy ha szükségessé vált, ők dobták be a mérkőzés feladását jelző törülközőt. Egy-egy ilyen törülközőbedobás, miként a pontozóbírók ténykedése is, nemritkán heves közönségreakciókat váltott ki. Az edzők, a közönség szerint, többnyire elsiették a mérkőzés feladását, a pontozóbíró pedig – mondjuk így – részrehajló volt. Érdemtelen felet hoztak ki győztesként. A bunyónak ez a változata, bár itt is igaz a tétel, hogy itt még a győztes is nagy verést kap, minden ellenkező vélelemmel ellentétben, nem volt brutális sport. A vér – például orrvérzés formájában – hozzátartozott ugyan a küzdelemhez, de maga a küzdelem inkább csak az agresszió keretek közé szorított levezetését szolgálta. A küzdelem persze olykor *kiütéssel* végződött, de nem emlékszem rá, hogy valaha is előfordult volna, hogy a vesztes nem a saját lábán hagyja el a szorítót. A sokmenetes, végsőkéig elmenő „profi” boksz kíméletlensége itt nem létezett még. De mint az agressziólevezetés domesztikált formája, ez is működött. Az emberlét általában, a téglagyári melósok léte kiváltképpen nem szűkölködött agressziót szülő mozzanatokban. Nem kell hozzá véres indulatokat, brutalitást föltételezni, hogy megérthessük a Bohnéknál lebonyolított bokszmérkőzések mögötti közönségigényt.

*

Bohnéknál persze nem csak sportrendezvények alakították a munkások életformáját. A szorosabb értelemben vett „kultúrának” is voltak intézményes pozíciói. Kettőt ezek közül is érdemes itt fölemlegetni. A gyárnak az Orosházi útról közvetlenül elérhető, még nem gyárként értelmezhető részében egy viszonylag nagy, többszörösen tagolt, épített tér helyezkedett el. Ebben sok minden elfért;

lakások, gyári konyha, kultúrterem stb. Az egyik ilyen rész a kultúrterem nevet kapta. Itt a szórakozást szolgáló részben egy komplex funkciójú, vendéglőszerűséget is kialakítottak. Itt lehetett étkezni, inni, pincérnő szolgált föl az asztalok között, és zenét is kapott a nagyérdemű. A zongoránál egy profi zenész zongorázott és énekelt, mindenféle könnyűzenét. Éppen futó dalokat, operettslágereket, egyebeket. (Ez a zenész egy időben gimnáziumi osztálytársnőm, Kóté Olga nagybátyja volt, sokoldalú, képzett, profi muzsikos. Tőle dalokat is lehetett „rendelni”.) Nem kocsma volt ez, annál egy-két fokozattal magasabb minőségű hely, kulturális beütésekkel, igényesebb formák között. Ide azok jártak, akiknek az „igazi” kocsma, például a *Jobb mint otthon* túl közönséges volt. Ide, a kocsmával ellentétben, családotól, gyerekekkel is el lehetett járni. Emlékszem egy csinos pincérnőre, kamaszként felfigyeltem rá. Sok munka, szaladgálás hárult rá, kilométerpénzt is kaphatott volna.

Szemponctomból fontosabbnak bizonyult az itt működő mozi. Nem emlékszem rá, hogy minden nap vetítettek-e itt filmet, s egy filmet hány este vetítettek, de jobb emlékeket hagyott bennem, mint a „rendes” jaminai mozi, ahol persze szintén meg-megfordultam. A „rendes” jaminai mozi is csak utánjátszó mozi volt, elég avas filmekkel. Többnyire fekete-fehér magyar és szovjet filmeket vetítettek, a legattraktívabb produkció a színes, zenés amerikai *Ének az esőben* volt, G. Kellyvel. Bohnéknál, bármilyen meglepő is, jobb filmeket lehetett látni. Emlékszem, itt láttam a *Rocco és fivéreit*, s bár a korhatárt még nem értem el, különösebb erőfeszítés nélkül belőghattam. Amikor anyám keresett, azt mondták neki, nem lehetek a nézők között, mert a film korhatáros. Természetesen ott voltam a nézőtéren, nem először s nem is utoljára, nem nekem való filmeket nézve. Az erotikus, vagy a kor normái szerint annak minősülő részletek értelemszerűen nagy, életkoromnak megfelelő figyelmet kaptak részemről. De a Bohnéknál látott alkotásokból nem csak az ilyen részletek „jöttek” át: voltaképpen a kommersz és a művészfilmek különbségére itt, a gyári vetítéseken éreztem rá. (Az olyan nagy érdeklődést keltő, közönségsikert hozó filmek, mint például akkoriban Várkonyi Zoltán Jókai-adaptációi, természetesen nem Bohnéknál voltak megnézhetőek, sem a rendes jaminai moziban. Azokért be kellett menni „a városba”, a premiermozik valamelyikébe, s meg kellett fizetni a lényegesen magasabb jegyárakat.) Így is sok mindent Bohnéknál láttam először. (Hogy ki válogatta össze a bemutatott művészfilmeket és milyen megfontolásból, nem tudtam, és ma, utólag sem tudom rekonstruálni. De tény, az egésznek volt egy kultúrára koncentráló, „népművelő” színezete. A vetítés nem propagandacélokat szolgált, s jobban ügyeltek a művészi minőségre, a művészi szempontokra, mint a rendes jaminai moziban. A gyár ilyen szempontból egyféle propagandán kívüli területként írható le.)

Itt említem meg, mert lényege szerint ide tartozik: Bohnéknál a kulturális tér egyik, nem is olyan kicsi részében egy „közösségi” tévé is üzemelt. A tévének ugyanúgy népes nézőköre volt, mint a filmeknek. Jó néhány válogatott focimeccset itt láttam, sokak társaságában. Emlékezetes az a magyar-NSZK meccs (1959-ben?), amelyet megnyertünk, s amelyen a nagyon fiatal Albert Flórián és az ugyancsak fiatal Tichy brillírozott. A négy magyar gólból, ha jól emlékszem, hármat ők ketten termeltek be a németeknek. De láttam itt szovjet–magyar meccset

is, és emlékezetem az itteni tévékészülékhez köti az olyan mérkőzéseket is, mint amikor a jaminai szlovák („tót”) fiúk nem a csehszlovák csapatnak drukkoltak, hanem – természetesen – a magyarnak. Az ilyen drukkolás biztosabb mutatója a nemzeti/nemzetiségi hovatartozásnak, mint bármilyen statisztikai fölmérés. A kérdezőbiztosnak azt mondom, amit akarok, amit célszerűnek vélek, az ilyen drukkolás azonban spontán és mélyről fakad.

*

A jaminai munkások kultúráját – a világhoz való alapviszonyulását – természetesen nem a szabadidős programok határozták meg, hanem maga a munka, amelyet önfenntartásuk érdekében végezniük kellett. Ez több vonatkozásban is tetten érhető. Idejük nagy részét, az alvás és a fizikai regenerálódás óráit leszámítva, a munkavégzés foglalta el. A kikapcsolódás, általában a szabadon fölhasználható idő ehhez képest elenyészően csekély volt. S ennek az eleve kötöttségek között megképződő viszonyulásuknak a „tartalmát” is az adott munka alakította ki. Ahhoz, amit végezniük kellett, az erő is, az idő is a munka függvényében bontakozott ki. „Fölösleges” ismeretek megszerzése az adott körülmények közt luxusnak, erőpazarlásnak számított. S a munkavégzés tapasztalatai alapján jött létre az önmagukhoz és a másokhoz való értelmező-értékelő viszonyulásuk is. Az iskola közvetítette ismeretek és eszmények, életszabályozó elvek gyorsan amortizálódtak, a vallási és belső, családi normák is csak annyiban maradtak meg, amennyiben azokat a munkavégzés tapasztalatai újra igazolták és/vagy megerősítették. Egészében tehát ez a kultúra szűkös és nyers volt, a tapasztalat disszonanciáit képezte le és/vagy azokra reflektált. Ezek az emberek inkább káromkodtak, semmint imádkoztak. S a viszonyulás szükségképpen alkotóelem lett az önbódítás is, igen sokszor az alkoholizálás vagy az élet más, mesterséges kompenzációs eszközeivel való élés. A feszültséget levezető pótcselekvés szerves részét alkotta az életnek.

Azokat, akik „nem dolgoztak” (például az „urak” vagy az „irodisták”), kevésre becsülték, olykor kimondottan megvetették. A „politika”, mint olyan, nem e világ részeként, csak valahol horizontjuk peremén létezett. Kádárnak, vagy aktív időszakában Marosán Györgynek volt bizonyos tekintélye előttük (ez alighanem a „jó király” elv szocializmuskori érvényesüléseként értelmezhető), a politika szférája azonban lényegét tekintve távoli, nem értett, s nem is becsült szféra volt körükben. Idegen, őket uraló és általuk át nem látható erő. A politikailag is értelmezhető gesztusok esetlegesen, sőt véletlenszerűen születtek meg, ha egyáltalán megszülettek. Két példa erre a mi udvarunknak a világából. Egyik legjobb gyerekkori játszótársam, Janger apja 1956 előtt ávós volt (valószínűleg egyszerű sorkatonaként), de amikor én megismerhettem, tehát 1958 után, már nehéz fizikai munkát végző melós volt, privilégiumok és előnyök nélkül, védelmező kapcsolatháló nélkül. Ma is előttem áll alakja: magas, erős férfi, klottgatyában, meztelen felsőtesttel, vastag talpú, munkájához tartozó speciális papucsban. Testén az izzadság és a por fedőrétege. Ez a kép természetesen nem egyezik meg az „elbocsátott légiőről” élő közkeletű kép ávós figurájával. Ez egy szokványos téglagyári proli képe. A másik példa: ugyancsak az egyik „kislakásban” élt a Lévai család.

Nagyhangú, kekeckedő família, a legfiatalabb – nálam is fiatalabb srác is harsány, kevés megfontoltsággal. Az egyik idősebb Lévai fiú, '56-ban maga is még tizen-nyolc év körüli fiatalember, „ellenforradalmár” lett. (Mai idiómában: „forradalmár”). Az Arad felől Jaminán keresztül bevonuló szovjet páncélos hadoszlopra rálőtt egy karabéllyal. (Állítólag vasúti sínek felszedésében is részt vett.) Mindkét akciója harcértékét tekintve jelentéktelen, inkább csak szimbolikus gesztus volt – de elítélték érte. Vagy nyolc-tíz évet kapott, ebből jó párat, öt vagy hat évet le is húzott. Amikor kiszabadult (én már szabadlábón ismertem meg), egy lényegileg megváltozott ember tért vissza. A családjára általánosan jellemző stílus már egyáltalán nem jellemezte őt. „Megkomolyodott”, visszafogott és fegyelmezett ember lett. Vigyázott minden szavára és gesztusára. Nem kétséges, büntetése semmilyen norma szerint nem állott arányban tetteivel (a tankokra lövöldözés például tipikusan gyerekes dolog volt), ám egész élete kisiklott emiatt. Az átlagos munkásokhoz viszonyítva is nehezített életpályát kellett befutnia.

A „politika” – ha tetszik, a történelem – ekkor sem, itt sem a melósoknak kedvezett.

A prolikultúra igazi vakfoltja mégsem az eddig mondottakban lelhető föl. A nagy probléma abban keresendő, hogy ez az élet igen nagy mértékben, mondhatnánk belülről blokkolta a munkások lehetőségeit. Mindaz, amit tapasztaltak, arra készítette őket, hogy önmagukat is korlátozzák, hogy a más, jobb élet lehetőségét a maguk számára az illúziók körébe utalják. Nagyon sok család már eleve blokkolta gyerekeik továbbtanulását is. A mi udvarunkban jól példázza ezt a kisebbik Kocziha fiú esete. Misi kimondottan okos, jól tanuló gyerek volt, jól is fozított (igazolt játékos is lett, szépen bontakozó labdarúgó karrierjét csak egy korai makacs sérülés törte derékba), s ez a fiú *minden* szempontból a gyerektársadalom vezéregyénisége volt. Szeretett volna gimnáziumba, majd egyetemre járni, a szülők azonban úgy döntöttek, hogy gyerekük számára a plafon csak az iparitanuló-iskola lehet. Őket „igazolta” a tapasztalatuk, az a keserű tapasztalás, hogy a munkásember ne akarjon kitörni élete adott kereteiből – úgysem sikerülhet neki ez. S Kocziha Misi élete, minden tehetsége ellenére, már akkor félresiklott, amikor igazában még el sem kezdődött. (Azt hiszem, bátyja, aki valami hasonló sorsot ért meg, nem véletlenül lett később öngyilkos.)

Ebből a nézőpontból értelmezendő az én más finalitású pályám is. Az én szüleim ugyanis azt vallották, a gyerek tanuljon, vigye többre, mint a szülei – s ezért anyám és apám mindent meg is tett. (A „palota” és a „kislakások” igazi kontrasztja itt mutatkozott meg, nem a komfortfokozatok különbségében.) Szüleim, erejükön felül is, beruháztak a jövőbe: a gyerekebe.

*

Az én sorsomat, értelemszerűen, sok minden alakította, de közülük külön kiemelendő a tudatos szülői döntések sora. 1958-tól Jaminában éltünk, ám én továbbra is a „városi”, 1. sz. Általános Iskolába jártam, amely a legjobb iskola volt Csabán akkoriban, sokkal jobb, mint a rossz híré Jaminai. A nyolc osztály elvégzése után gimnáziumba kerültem (Rózsa Ferenc Gimnázium). Tanárain közt természetesen jók és kevésbé jók egyaránt voltak. A gimnáziumi négy év

alatt például négy történelemtanár tanított, közülük azonban három egészen kiváló: Szeberényi Lajos bácsi („Cibak”), akinek egyik, azonos nevű fölmenője Petőfi Sándor diáktársa és barátja volt – maga Lajos bácsi pedig Eötvös-kollégista volt, okos, tapasztalt, elméleti érzékenységet sem nélkülöző, kitűnő tanár. Utána Szakhmáry Gyula bácsi (ő mindig a harmadik osztályban vette át a diákokat), végül Virágh Ferenc, akitől egyebek közt kutatástechnikát is tanultam. Maga is aktív történész volt, sok fontos helytörténeti cikk és könyv szerzője. Életem egyik kritikus pontján, már az érettségi után, egy példányt személyesen hozott ki nekem új könyvéből, azzal a dedikációval, hogy „volt tanítványát”, engem, „küzdőképességében megerősítsen”. Mindegyiküktől nagyon sokat tanultam. Szemléletet, módszert is. Osztályfőnököm, Bajnok Zoltán matematikát tanított nekünk (jól), de figyelt ránk, rám is – attól kezdve, hogy jelezte, hogy ideje lenne már borotválkoznom, egészen a pályaválasztásig. Ismerve engem, és konzultálva tanárkollégáival, ő, a matematikus javasolta például, hogy a történettudomány mellett kötelezzem el magam, mert alkalomnak ez felel meg leginkább. De szólhatnék biológia tanárnőnkéről, Gyórfy Katinka néniről (a „mohász” Gyórfy professzor lányáról), aki elkötelezett pedagógus volt, életét tette föl tanítványaira és a tanításra. Vagy szólhatnék Mladonyczky Béláról, aki rajzot tanított, de szobrász, még hozzá kitűnő szobrász lévén, a képzőművészet olyan rejtelseibe vezetett el bennünket, amelyért nem lehetek eléggé hálás neki. Mellesleg: rendszeresen elvitt bennünket a csabai múzeumba kiállításokat nézni, így találkoztam például először Kass János műveivel vagy Lipták Pál újságpapírra (!) applikált képeivel. (Mladó egyébként maga faragta édesanyja sírkövét, amely egyszerűségében is a legszebb, legművészibb síremlék a csabai vasúti temetőben. Amikor szüleim sírjához látogatok ki, mindig elmegyek e sír előtt, a szobrászfiúra, tanáromra is emlékezve.) De említhetném a fanyar humorú, bölcs Nyíri Sanyi bácsit is, aki érettségi előtt megrajzolta karikatúraportréinkat. (Gimnáziumunkban ugyanis az volt a szokás, hogy a szokványos fényképes tabló mellett készült egy karikatúrákból álló tabló is – a magunkra alkalmazott Newton-parafrázis miatt ki is szerkesztett minket a helyi újság.) S a gimnázium légrétege döntő pontokon ösztönzően hatott rám.

(Csak zárójelben jegyzem meg: a gimnázium mai honlapján, a „jeles tanítványok” részben, a tíz-tizenöt felsorolt hajdani diák között ma már az én nevem is szerepel. Áchim L. András, az Adyától megénekelte „Nas Ondris”, „a nem teljesen sikerült Dózsa György” – és gyilkosa, a nácikkal azonban tűzharcot is vállaló, mártírhalált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre [és mások] társaságában. Úgy látszik, mondhatnám némi öniróniával, a csabai gimnáziumnak a „deviánsok” jutottak.)

S érettségi után, hacsak második nekifutásra is, Szegedre kerültem a főiskolára, kitűnő társak közé. Ebből a gárdából egyetemi oktatók, muzeológusok, könyvtárosok, levéltárosok sora került ki, egyik diáktársunk – mellesleg házassági tanúnk – az akadémiusságig is eljutott. De a szegedi évek már külön történetet alkotnak, s részletes bemutatást érdemelnek majd. Jamináról és szüleim sorsomat alakító döntéseiről szólva egyebeket kell megemlítenem. Azt például, hogy már ezekben az években gyűlni kezdett körülöttem egy kis „könyvtár”. Apám ugyan morgolódott „passzióm” miatt, de azért csinált nekem például egy fél falat betöltő

nagy könyvespolcot – vasból, hogy tartós és masszív legyen. Otthon képek vettek körül: egy nagyméretű olajcsendélet, néhány kisebb Gaburek-vázlat, jó pár rézkarc stb. Színházba jártam (szüleim ritkán jutottak el a Jókai színházba, de nekem bérletet vettek). Bérletesként operettekől Shakespeare-ig mindenfélét láttam. A színházi zenekar koncertmestere apám fiatalkori barátja volt, máig nosztalgiával gondolok vissza a hangoló zenekar sajátos, semmi mással össze nem tévesztendő hangpróbáira. Érdekes, sőt kitűnő művészek játékát is élvezhettem itt. A régi világból Csabára száműzött, hajdani filmszínész, Perényi László is szerepelt itt, de láttam a pályáját akkoriban kezdő, később a magyar kabaré emblematiszmus figurájává vált ifjú táncoskomikust, Sass Józsefet, vagy az egészen más karakterű Szoboszlai Sándor, vagy legnagyobb kedvencünket, Gyóry Emilt, aki azután hosszú ideig a pécsi közönség kedvenceként aratta jelentős sikereit. És a lista hosszan folytatható lenne. A soroletgatás helyett hadd utaljak arra, hogy a csabai megyei könyvtárnak is rendszeres látogatója lettem. Magát a helyet is élveztem (a belsőépítészeti megoldások java az igazgató, Lipták Pál nevéhez fűződik), s a könyvtárt, mint olyant, itt fedeztem föl magamnak. Szabad Olga, a remek ember és kitűnő könyvtáros a szárnya alá vett, sokat beszélgetett velem is, az érdeklődő gimnazistával, sőt első – sokszorosítva megjelent – írásomat is ő „rendelte meg” tőlem. S – igaz, hogy ez már az érettségi után volt – rendszeresen megfordultam a csabai múzeum munkaszobáiban is, „szakmázni”. Még az igazgató, Dér László is szóba állt velem, Gádorosi Vass Istvánnal pedig sokat beszélgethettem. (Ő kitűnő helytörténész volt, hasznos beszélgetéseket folytattunk, később, Pestre költözve, a magyar levéltárügy egyik vezető személyisége lett.)

Azaz készültem a „szakmára”, közvetlenül pedig az oda vezető útra: a felsőfokú tanulmányokra. Az, aki lettem, sok embernek köszönhető, de mindannak a *sine qua non*ja szüleim döntése volt. Ha ők másféle emberek, s másként döntenek, könnyen úgy járhattam volna, mint Kocziha Misi.

De, ma már tudható, nem így lett; én befuthattam saját pályámat.

*

Az életformát, amelynek rám kövesedését szüleim beállítódásának köszönhetően sikerült elkerülnöm, persze magam is jól ismertem. Autopsziás ismeretek alapján szólhatok róla, de már distanciálódva az egykori erőtértől. Azaz belülről ismertem ezt a világot, de kívülről, egy összetettebb, külső nézőpontból láttathatom ma.

Magam is, két szakaszban, kétféle formában is a téglagyár dolgozója voltam. Előbb csak még gimnazistaként, a nyári hónapokban. Utóbb, érettségi után, „rendes”, munkakönyves dolgozó is voltam, tizenhárom hónapig. S ekkor már azt sem lehetett tudni, hogy nem ragadok-e bele ebbe az életformába. Véletlenül is múltott, hogy végül másképpen alakult. Néha bizony rezgett a lécz.

Gimnazistaként „pudligár” voltam, ami sem komolyabb szakértelmet, sem nagy fizikai erő nem igényelt – csak éppen nyolc órán keresztül állandóan mozgásban kellett lenni. A pudligár állította a váltókat a bányá és az agyagföldolgozó üzembrész közt ingázó, motor vontatta csillesor előtt, olykor mögötte, kapcsolta össze és szét a csilléket, s a motor vezetőjének instrukciói szerint hol erre, hol arra

szaladt. Egyengetve a keskeny vágányú kisvasút közlekedését. A pudligár terelte be a csillét a pormalom „szája” alá, majd amikor a csille megtelt a lisztfinomságúra örölt agyagporral, ő tolta azt a drótkötélpályához, ahol a csillét rá kellett kapcsolni a fölfelé vivő drótkötélre. (Ezt az agyaglisztet aztán fönt, a tégl- és cserépalapanyag „megdolgozása” során, előzetes recept szerint belekeverték az alapanyagba.) A pormalom érdekes hely volt, de az itt előállított „liszt” mindenféle szétterült, és finom, vékony agyagréteggel borított be mindent – a pudligárt is. Az igazi élvezet akkor következett be, amikor esett az eső. Ilyenkor az agyagpor gyakran csúszós felületté változott, az ott dolgozók nagy „öröme”. Egyszer, a csúszkálás során, a lábfejem a sín és a csille alsó váza közé csúszott, és a tele csille súlya némileg átrendezte a csontokat a bokám alatti részben. Következményét máig viselem. („Sportsérülés”, szoktam róla mondani.)

Külön feladatkört jelentett a drótkötélpálya körüli ügyködés. A drótkötélpálya végtelenített rendszert alkotott, folyamatosan mozgott. Lentről a bányából beérkező csilléket egyesével rá kellett kapcsolni a drótkötélre, és föl kellett küldeni a földolgozás helyére. Fönt a kiürített csilléket rákapcsolták a lefelé mozgó kötélre – lent pedig mi lekapcsoltuk róla őket, s szerelvényvé állítottuk össze. A végtelenített, örökösen mozgásban lévő drótkötél lent egy malomkőszerrű nagy, fordítókorongon fordult meg: a lefelé való mozgás itt váltott ellenkező irányba, fölfelé való mozgásba. Ha pedig a lefelé jövő csillét nem kapcsolták le a kötélről, a továbbhaladó nehéz csille rácsúszott a „malomkőre”, s az egész rendszer egy perc alatt összeomlott. (Az egyik műszak vége felé a csipőficamos Kálmán már fáradt volt, kihagyott a figyelme, s megtörtént a baj. A rendszer helyreállítása komoly éjszakai pluszmunkát igényelt.) A bakik nem a véletlen szülőttei voltak, a fáradtság törvényszerűen hibákhoz vezetett.

Érettségi után, amikor kiderült, hogy latintudásom nem volt elég az egyetemi felvételihez, apám mindjárt munkába állított, „hadd szokjam a gyűrődést”. Arra azért vigyázott, hogy ne a legnehezebb munkák közébe csöppenjek, így raktáros lettem a gyár központi nagy raktárában. A gyár nagy gyár volt, raktára is hatalmas készletet tárolt. Nagyon sokfélért és nagy mennyiségűt egy-egy féleségből. Az apró csavaroktól a különféle szerszámokon át a több mázsás gépekig minden volt itt. Számítógépes nyilvántartás persze még nem létezett, minden információt fejben kellett tartani. Tudni kellett, mi micsoda, s az éppen keresett valami hol van. Hogy a vételezőt gyorsan kiszolgálhassuk. A totojázást itt nem díjazták, mindenki elvárta, hogy gyorsan és pontosan elégtésék ki kívánságait. Ez azzal járt, hogy a raktárosoknak elég sok mindenbe bele kellett tanulniuk, s – ettől nem függetlenül – át kellett látni, hogy milyen tevékenységi területek jellemezték a gyár munkáját. A karbantartóknak például egészen más igényeik voltak, mint a „közönséges” téglagyártó műveletek végzőinek. A raktárnak volt főnöke, egy női és egy férfi „irodistája” (ezek végezték az úgynevezett adminisztrációt), s három-négy raktárosa. Volt egy külön épület is a nagyobb méretek, például a hatalmas acéllemezek, nagyobb gépek tárolására, ezek dolgát is külön emberek intézték, de ezek inkább csak rakodómunkások voltak, semmint ügyfélforgalmat is lebonyolító raktárosok. A nyers ugratások itt is divatoztak, légkörében ez is a gyár része volt. A helyiségeket a fiatalok takarították (így például én is), a takarítás persze

elég nagyvonalúan zajlott: az olajos fűrészport szétszórtuk, majd összesepertük, és ez az olajos fűrészpor megtisztította a járőfelületeket. Időről időre számba kellett venni a készleteket, nincs-e hiány, nem keveredtek-e a forgalmazott anyagok, szerszámok stb. A készletet időről időre föl is kellett tölteni, a kifogyott alkatrészeket és szerszámokat pótolni kellett. Voltak vissza-visszatérő kuncsaftok, rendszeresen eszközigényekkel jelentkezők. A velük való érintkezés megmutatta, milyen munka folyt a gyárban, hol és milyen problémák ismétlődtek stb. Velük olykor kisebb stiklikbe is belementünk: bizonyos elromlott szerszámok, például fűrészlapok stb. mesterséges kettétörését „nem vettük észre”, s úgy tekintettük, mintha tényleg két különböző akármiről lenne szó. A vételező így nem egyet, hanem kettőt kapott a leadott rossz, elkopott, eltört szerszámja helyett.

A raktárhoz tartozott egy nagy szabadtéri üzemanyagraktár is. Drótkerítéssel körülfogva, de tető nélkül. (A tetőtlenység állítólag a robbanásveszély miatt alakult ki.) Itt nagy mennyiségű gázolaj, valamivel kevesebb benzin és fajtánként egy-két hordónyi nagyon sokféle egyéb olaj volt elhelyezve. (Utóbbiak között a közönséges repceolajtól a speciális olajokig minden megtalálható volt. Így egyebek között egy nagyon sűrű, fénylő, sötétzöld olaj is, ami már inkább valami kenőcsfélének látszott. Egyszer ebbe a zöld trutyiba beleesett a karórám. Azt hittem, az órának vége. De nem; mint kiderült, gázolajba áztatva rövid idő alatt teljesen regenerálódott az óra. Itt egyébként a nagy forgalom persze a gázolajból adódott, a keskeny vágányú kisvasút motorjai miatt. Gázolajból naponta minimum nyolc-tíz, vagy még több hordóval fogyott. A készletet sűrűn kellett föl-tölteni. Ennek az üzemanyagraktárnak én voltam a gazdája: két részletben (dél-előtt, délután), pár órát mindennap itt töltöttem. Én szolgáltam ki a motorosok üzemanyag-szükségletét. S mivel óvatos voltam, nehogy hiányom legyen, szűken mértem az olajat. Hónap végén így egy-két hordó pluszom mindig felgyűlt. Ezt persze, miután amúgy sem tudtam vele mit kezdeni, mindig szétosztottam a „normálisabb” motorvezetők között – nekik nem volt mindegy, mennyi üzemanyagot használtak el, a takarékoság/pazarlás a fizetésüket is befolyásolta. (Egy Lecsó becenevű motorvezető emlékezetes marad számomra: úgy tudott, akár egyfolytában, fél óráig is káromkodni, hogy az már maga művészet volt, a népköltészet műfaji listáján szerepelhetett volna. Cifrázta, húzta, variálta – retorikai kézikönyvek példatárába kíváncszott, amit produkált. S mindezt nem, vagy csak csekély indulatból tette. Voltaképpen maga is élvezte verbális kreativitását.)

Az üzemanyagraktár közelében, a „prérin” volt az „irodája” – valójában egy szűk bódé, kukszli, amelyben papírjaival éppen csak elért – hajdani általános iskolai osztálytársam anyjának. K-né, a hajdani szépasszony ekkor már elvirult, idősödő nő, az egyik középvezető felesége engem, mint fia volt osztálytársát, a szárnyai alá vett. Ő azonban ideális céltábla volt sokaknak. Hallgathattam a „kollegák” obszcén instrukcióit, mit kell tenni a „mamával”. Ezzel persze közvetlenül engem, a zöldfülűt ugrattak, de igazában K-né rovására élcelődtek. A hierarchia megbontása és a hozzá kapcsolódó szexuális fantázia ilyen összekapcsolódása alighanem mentalitástörténeti jelzésként is olvasható.

Az üzemanyagraktárhoz télen csak komolyabb hólapátolással jutottunk ki. S a téli hideg gondot okozott az üzemanyag-hordók pumpájának ismétlődő átsze-

relésekor. A hideg fémhordókat és a szintén fémpumpát újra és újra össze kellett szerelnem. Kesztyű persze volt, de kesztyűvel ez az átszerelés nemigen ment, így csupasz kézzel ragadtam meg az égetően hideg fém alkatrészeket. Mit mondjak? Nem élveztem. S ráadásul a gázolaj szaga engem is átjárt közben, belém ivódott, a műszak végén így a gyári fürdőben fél óráig ázologtam a forró tus alatt, hogy valamiképpen újra normális testszagom legyen.

Az üzemanyag-raktároskodásnak jó időben nagy előnyei is voltak. Amikor éppen nem „zavartak”, a raktárnoki asztalnál ülve olvastam. Ilyen alkalmakkor és ilyen körülmények között olvastam például Balogh László akkoriban megjelent József Attila-könyvét (élveztem és sokat tanultam belőle), és bármily meglepő, Hankiss Elemér egyik, *Elvek és utak* sorozatban megjelent kitűnő tanulmánykötetét is. (Anélkül, hogy tudtam volna róla, e gyakorlattal nagy raktáros elődömet, Hamvas Bélát „utánoztam”.) Olvasási szokásom persze kilógott a sorból, nem teremtettem divatot vele. De én már főiskolai felvételire is készültem, s általában véve is igyekeztem formában tartani magamat. A segédmunkás lét legnagyobb veszélye például nem maga a munka volt, hanem a szellemi igények spontán föladása. A körülményekbe való beleszürkülés.

Én akkor már nagyon tudatosan készültem a nagy erőpróbara, a fölvételire, semmiképpen nem akartam beleragadni a segédmunkás létbe.

A téglagyári raktárosként eltöltött tizenhárom hónapom persze nagyon sok egyéb szempontból is hasznosnak bizonyult. A minden embert megillető azonos méltóság elve itt szilárdult meg bennem végleg. A melósok lenézését, a privilégiumokba torkolló hierarchia számomra elfogadhatatlan igényét végleg elutasítottam. Nagyon mélyen belém égett ugyanis a „lentiket” sújtó diszkrimináció tapasztalata. Segédmunkásságom első napjaiban találkoztam például egy nálam alig idősebb irodista fiúval, aki engem rendszeresen Lengyel szaktársként szólított meg, ha szólnia kellett hozzám. Ám amikor pár hét múlva megtudta, hogy nekem ugyancsak érettségim van, mint neki, tehát kvázi egyenrangúak vagyunk a munkások között, elkezdett „Bandikámozni”. Ez számomra sértő és visszatetsző volt. S nem véletlenül. Mi sem jellemezte ugyanis jobban ezt a fiatalembert, minthogy a nálam sokkal jobb, fölkészültebb, de csak általános iskolai végzettségű raktáros társamat változatlanul magázta. Óhózzá nem ereszkedett le. A melósok viszont, ha olykor nyersen ugratták is egymást, vagy éppen a durvaságtól sem voltak mentesek, a társadalmi egyenlőtlenségek szokáskultúráját nem vették át. Csak azt respektálták, aki mögött tehetség és teljesítmény állt. S közülük némelyik emberileg is közel került hozzám. Volt például „buta” focistakollégám, aki ajánlatomra a már említett Hankisst is olvastatta, s izgalmas eszmecserebe tudtunk bonyolódni nagyon sok mindenről.

N. B.: főnököm egyébként a raktárban évekkel később sikkasztási ügybe keveredett. Őt is, helyettesét is el kellett távolítani posztjáról. Pedig „csak” éltek az alkalommal, a pozíció adta szabadsággal, a viszonyok részleges áttekinthetlenségével.

Summa summarum: segédmunkásságom tizenhárom hónapja megerősítette, megszilárdította jainai szociológiai tapasztalataimat. Korolláriumát adta valaminek, aminek átlátása, megértése nélkül jóval lassabban és nehezkesebben

történhetett volna meg. Javamra vált, noha olykor érzékenyen érintett, sőt fáj ez a tapasztalat.

*

Nyolcéves koromtól tizenkilenc éves koromig, vagy ha a négy szegedi főiskolai évemet is ideszámítom, csak huszonhárom éves koromig éltem Jaminában. Nem nagy idő, de számomra sorsfordító, egész további életemet meghatározó évek voltak ezek. Ma, öregen, persze már nem csak a szociológiai tapasztalatok miatt érzem ezeket az éveket fontosnak. Maga a látvány, a látvány emléke is nosztalgiával tölt el. A prolinegyed, középpontjában a gyárral, úgy tartozott össze a természettel, ahogy csak a patriarchális emberi közösségek kapcsolódtak a természethez. Jamina – építészetiileg – nem volt „szép”, karaktere inkább, az itt domináló ipari tevékenység ellenére, *rusztikusnak* mondható. Rusztikusnak, mert az építészeti elegancia hiánya ellenére valami nagyon mély összetartozása volt a nagy harmóniával, a természettel. Az agyagipar, lényege szerint, a föld, azaz az agyag kitermelésére épült, azt használta föl, de a „kirabol” természet mindig azonnal vissza is vett valamit kirablójától. A kitermelt agyagbányákba föltört a víz, a bányatavakban s környékükön megpezdült újra az élet. A növény- és állatvilág pillanatok alatt visszavette pozícióit: buja növényi vegetáció keletkezett, s a vízben halak, siklók, más élőlények bukkantak föl. Ahogy a házak, kertek, grundok, s más szabad területek egymás mellett húzódtak meg, a gyár is, a bányászattal való kölcsönhatás révén, soha nem lett homogén ipari övezet. Valahogy a természet része maradt. A város „érdes része” (ahogy egy hajdani ferencvárosi srác emlegette a pesti külvárost), jellege szerint egyszerre volt ez az ember ipari erőfeszítéseinek és a legyőzhetetlen természetnek a tere.

Jamina, hadd ismételjem meg, nem volt „szép” városrész, épületei sem egyenként, sem összességükben nem sorolhatók be valamely építészeti példatárba. De az összkép mégis, látszólagos esetlegességei ellenére, sugárzott valami mélyebb, nem felületi természetességet. A kerület fölé magasodó, füstölgő gyárképmény, az ipari termelés egyik építészeti szimbóluma, olyan térségből emelkedett ki, amelynek szabadnak megmaradó területei megőrizték az eredendő, mondjuk így, *vad harmónia* sok elemét. Talán lényegét is.

Nekem fölnevelő helyem volt ez a városrész. Léggöre, s a tapasztalat, amit adott, máig hat rám. Nekrológomban majd valaki, észrevéve ezt az összefüggést, alighanem kimondja rólam: egy jaminai, aki Szegeden lett „gyütt-maradt”.